

ВІДГУК
офіційного опонента на дисертацію
Альмеса Івана Івановича
«Книгозбірні у соціокультурному просторі
чернечих спільнот Львівської єпархії XVII–XVIII ст.»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Дисертаційне дослідження Івана Альмеса присвячено аналізу книжкових зібрань православних та унійних чоловічих монастирів Львівської єпархії та «життю» книг серед їхніх насельників у XVII–XVIII ст. Це водночас і історія книги, й історія читання, і студія релігійної культури. Автору вдалося показати, як формувалися колекції, під впливом яких чинників мінялися кількісно та якісно, поміркувати про особливості конфесіоналізації «по унійному». Комплексний підхід до проблеми дослідження, увага до динаміки змін упродовж тривалого часу, аналіз нових джерел, контекстуалізація та порівняння і, що найголовніше, намагання через призму минулого монастирських бібліотек подивитися на низку проблем ранньомодерної соціорелігійної історії – це ті особливості, що вигідно вирізняють роботу Івана Альмеса серед інших студій на схожу тематику.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних першоджерел та бібліографії й додатків. Її структура продумана і логічна: після вступних роз'яснень автор аналізує формування та склад монастирських книгозбірень, далі звертається до якісних характеристик бібліотек і, зрештою, досліджує читацькі практики.

У вступі Іван Альмес пояснив актуальність, мету, завдання, об'єкт і предмет, хронологічні та територіальні межі, новизну, практичну цінність роботи, її зв'язок із науковими програмами. Висловлене у цих стандартних позиціях не викликає заперечень. Тут також засвідчено широке і якісне обговорення результатів дослідження на солідних українських та міжнародних наукових заходах. Письмова апробація – публікації в

українських і зарубіжних виданнях – так само вповні відповідає вимогам до такого типу робіт і засвідчує інтегрованість автора до наукового життя.

У першому розділі дисертації Іван Альмес вдало обґрунтував методологію дослідження. Автор засвідчив, що він добре орієнтується у підходах до вивчення книги та читацьких практик, випрацьованих у західній історіографії останньої третини XX – початку XXI ст. Тут також пояснено термінологію, що її вжито у роботі. Покрокове простеження того, як і хто вивчав монастирські бібліотеки Львівської єпархії від XIX ст. донині, зайвий раз наголошує актуальність та резонансність комплексного підходу, обраного дисертантом, адже саме він дає змогу сказати нове слово у цьому напрямку студій. Новизні висновків сприяло не в останню чергу й схарактеризоване у цьому розділі солідне джерельне забезпечення із домінуванням архівної документації зі сховищ 17-ти установ України, Польщі, Австрії. Альмес цілком слушно обрав для дослідження не лише бібліотечні каталоги та іншу дотичну теми актову документацію, а й поєднав її аналіз із вивчення виявлених конкретних книг із монастирських книгозбірень. Це дало змогу розширити коло проблем, що досліджуються, зокрема предметно міркувати про затребуваність друкованого та писаного слова і читання. Виявлені та проаналізовані дані Іван Альмес також структурував у вигляді додатків, що стануть у нагоді іншим дослідникам. Зокрема, особливу цінність становлять додатки № 3 (у нього винесено власницькі знаки василіан Руської провінції) та № 4 (каталог виявлених у різних сучасних сховищах стародруків із бібліотек, що аналізуються).

У другому розділі дисертант всебічно охарактеризував формування, організацію та зовнішні характеристики книгозбірень чоловічих монастирів Львівської єпархії. Важливо, що автор не лише описав шляхи набуття книг, а й спостеріг більшу чи меншу важливість кожного з них (наприклад, про скромну роль купівлі екземплярів) та наголосив на тому, котрий зі способів найбільше вказує на «колективні запити» обителів і в чому ці потреби власне виявлялися. Автор аргументовано ставить під сумнів тезу про купівлю книг

як основне джерело комплектування монастирських бібліотек, що досліджуються, а відтак – це вказує на відсутність цілеспрямованої політики комплектування колекцій. Здається, згадане твердження буде коректним і для обителей інших українських церковних адміністративно-територіальних одиниць. Важливим для розуміння ролі та побутування книги у чернечому житті ранньомодерної доби є аналіз не лише кількісного складу колекцій, а й увага до того, де вони фізично зберігалися, якими мовами, видавництвами і виданнями (чи рукописними відповідниками), форматами представлені. Всю цю інформацію щодо обителей Львівської єпархії Альмес наводить. Автор зауважив також низку цікавинок, як-от вклад місцеблюстителем московського патріаршого престолу Стефаном Яворським у 1711 р. на престольного Євангелія до Крехівської обители (с. 62) – зайве свідчення збереження контактів із малою батьківщиною попри державні і конфесійні бар'єри. Альмес також аргументовано підважує твердження про походження друків монастирських книгозбірень переважно із василіанських друкарень, вказуючи достатньо широку географію видань із більших обителей.

У третьому розділі дисертант переходить до якісного аналізу бібліотек. Він вивчає репертуар книг із монастирів і на його основі робить висновки про специфіку чернечого життя у XVII ст. Цілком виправдано Іван Альмес простежує, як на якісний склад книгозбірень василіанських обителей впливає політика конфесійного дисциплінування в Унійній Церкві, одним із виявів якого стали приписи про заміну богослужбової літератури. За спостереженнями Івана Івановича, реакція на ці розпорядження була доволі повільною. І лише від 1760-х рр. можна вести мову про успішність заходів із заміни літургійних книг – і це в середовищі осередків церковного авангарду Унійної Церкви! Цікаві результати дає проведений автором аналіз жанрового наповнення монастирських бібліотек. Тематично нешироке коло лектури православних осередків урізноманітнюється після переходу на унію, проте навіть в останній третині XVIII ст. виглядає доволі скромним, якщо порівнювати із книгозбірнями римо-католицьких і більших православних

монастирів. Виняток складають, хіба, ті василіанські центри, на базі яких проводяться студії. Тим не менше, східне чернецтво Львівської єпархії має значно більше шансів долучатися до західних інтелектуальних досягнень у XVIII, аніж у попередньому столітті.

Чи долучається чернецтво до читання, розглянуто в останньому, четвертому, розділі. Тут Альмес за допомогою різних прямих та опосередкованих свідчень аналізує, наскільки затребуваними були монастирські книгозбірні і чи споживалося та як саме друковане й рукописне слово. Слід віддати автору належне – він підходить до розгляду цих проблем максимально комплексно, звертаючи увагу на приписи, що регламентували читання в монастирях, місця зберігання книг, приватні чернечі книгозбірні та репліки про прочитане у власних творах монахів, фізичний стан екземплярів, освітній рівень та знання мов ченцями. І хоча в підсумку індивідуальне читання було радше доменом інтелектуальної верхівки іноцества, що становила меншість, чернечий загаль долучався до споживання слова через практики літургійного та колективного читання. Щоправда, в цьому випадку лише невелика частина монастирських книгозбірень була затребуваною. Альмес також зупиняється на інших виявах «життя» книг, вивчаючи практики виходу їх за монастирські мури, догляд за екземплярами тощо. Одне із цікавих спостережень дисертанта стосується поширення у василіанських монастирях медитаційного читання, що про нього дає змогу предметно говорити відповідна лектура в бібліотеках.

У висновках Іван Альмес підсумував результати дослідження – вони аргументовані, відповідають поставленим завданням та впливають із викладеного у розділах роботи. Не ставлячи під сумнів результатів цієї студії, висловлю кілька питань, які, на мою думку, слід було б обговорити у тексті дисертації, та наступні зауваження.

Розпочну із зауважень радше «технічного» характеру. Виділяючи два основні блоки джерельних матеріалів роботи – збережені книги із монастирських колекцій та внутрішньомонастирську документацію (с. 48),

Альмес далі характеризує лише останню. Натомість не завадило б у цій частині першого розділу дати характеристику й друкам (кількість виявлених, число провенієнцій, мова, вказівки на читання тощо). Авторська лаконічність спричинила й до того, що читач сам мусить здогадуватися, про які обителі хоче розповісти автор – чоловічі чи жіночі. У вступі про це не йдеться, тож лише перечитавши весь текст довідуємося, що це дослідження таки не включає книгозбірень жіночих монастирів. Але ж про це належало б повідомити ще на початку. Те саме стосується й кількості чернечих осередків, що тут вивчаються. У спеціальному підрозділі розказано про монастирі, але зрештою загальної статистики (хай і динамічної) саме тих, що потрапили під приціл дослідження, бракує. Тож у сусідніх абзацах натрапляємо на фрази на кшталт «у семи із одинадцяти», «у семи з восьми» монастирів чи й взагалі про 23 обителі – коли йдеться про достатньо вузькі хронологічні межі кінця 1740-х–1770-і рр. (с. 107–108). Це дещо плутає читача, і цьому було легко запобігти, вказавши на початку кількість обителей, що вивчаються, тим паче, що у підрозділі 2.1 зауважено, що в другій половині XVIII ст. у Львівській єпархії діяло то 47, то 41, то 32, то 36 осередків. Чи всі вони аналізуються в роботі? До речі, не зайвою тут стала б і картосхема.

Містить дисертація й технічні недогляди, зокрема одруківки. Так, покликаючись на мою монографію про київське чернецтво та абсолютно коректно залучаючи з неї інформацію, Іван Іванович вказує сторінки 350–351, яких у 304-хсторінковій книжці, природно, не існує (с. 92). На с. 92–93 «поїхав» чи «зник» якийсь фрагментик тексту.

Посутніші зауваження стосуються Альмесових міркувань про якісну зміну складу василіанських монастирів, а відтак – озахіднення культурних та духовних практик їх насельників. Тут незрозуміло, як превалювання у василіанських чернечих осередках книжкової латинської теологічної та культурної спадщини зумовлено маргіналізацію *Slavia Orthodoxa* чи православного богословського дискурсу, про що твердить автор (с. 186).

Навпаки, книгозбірні тогочасних православних обителей Гетьманщини яскраво свідчать про рецепцію цієї латинської спадщини, латинські друки у них превалюють, а в православних Академії та колегіумах («латинських школах») латинська культурна спадщина вивчається і прищеплюється. У православних обителях Гетьманщини у той самий час теж послуговувалися Вульгатою та католицькими й протестантськими текстами. Тож чи були зрештою книгозбірні василіан унікальними та властивими саме для монаших осередків Унійної Церкви? Чи, навпаки, можемо говорити про універсальність окциденталізації на українських теренах від Руського воєводства Речі Посполитої до Полтавського полку в Гетьманщині, а то й далі до Слобожанщини, а відтак – про типовість «вченого варіанту» української релігійної культури попри конфесійні поділи?

Аналізуючи склади василіанських бібліотек, дисертант слушно розглядає, як зазначалося вплив на якісні зміни політики заміни богослужбових книг новими правленими зразками. Разом із тим, Альмес констатує, що інколи монастирі купували одну книгу на декілька десятиліть, і придбання друків не становило домінуючого способу поповнення колекцій. То завдяки чому, зрештою, на другу половину XVIII ст. вдалося таки здійснити заміну, який спосіб комплектації відіграв вирішальну роль? Невже не завдяки цілеспрямованому придбанню, а внаслідок принагідного поповнення іншими способами?

Не з усіма твердженнями дисертанта можна погодитися. Так, не наведено обґрунтування висновку, що «для православних обителей досліджуваних теренів XVII ст. характерні аскетичні практики і строгість чернечого життя за зразками східної аскези» (с. 55). Трапляються інколи не зовсім зрозумілі констатації, як-от на с. 88, де вказано, що у Крехівському та Підгорецькому монастирях у другій половині XVII ст. «превалювали друковані видання, які становили близько 40% і 70% відповідно». 40% – це менше половини, отож твердження автора потребує пояснення. Що має на увазі Іван Альмес, коли на основі латиномовного складу частини книг

зараховує окремі монастирі до *respublica literaria* (с. 90)? Адже цим поняттям окреслюють спільноту інтелектуалів, а не інституцій. Не зрозуміло, чому «Києво-Печерський Патерик» – це зразок саме барокової агіографії (твердячи так на с. 124, автор не вказує часу видання). Один із прикладів, яким дисертант ілюструє торгівлю монастирів книгами, стосується продажу до парафіяльного храму Євангелія скитським інтролігатором (с. 174). Однак чи справді цей акт стосувався обителі та її книгозбірні, а не мав суто партикулярний вимір, адже інтролігатор міг так вчинити із власним екземпляром? Схоже, що й наступний приклад, наведений автором, – про придбання Євангелія в монастирі у диякона (с. 175) – теж міг стосуватися збуту приватної речі.

Не зовсім коректно, порівнюючи потенціал гомілетичних видань василіанських та київських православних монастирів (с. 127), вдаватися до співставлення відсотків, адже бібліотеки київських обителей були більшими. Тож менший відсоток зовсім не означав меншу кількість примірників, ніж та, котрою диспонували унійні ченці. Автор згадує про нормативні приписи для монастирських бібліотекарів, проте не робить спроби з'ясувати, чи існував такий окремий послух серед чернечих обов'язків, і якщо так, то ким були ченці-бібліотекарі (освіта, статус в монастирській єрархії, обов'язки тощо). Як видається, такий сюжет теж проілюстрував би культуру ставлення до книг в обителях, що цікавить дисертанта. Серед пошкоджених книг Іван Альмес фіксує пошарпані, надпалені, частково втрачені, а також погризені мишами і далі констатує, що чим більше вад, «тим більша вірогідність їхнього “використання” ченцями» (с. 181). Що стосується пошарпаності – то так, але хіба гризуни нищили саме ті екземпляри, що більше використовувалися?

Висловлені зауваження, втім, не перешкоджають мені високо оцінити дисертаційну роботу Івана Альмеса. Автор суттєво доповнив знання не лише про бібліотеки, а й про чернецтво загалом, зокрема василіанське, яке в основній масі навіть на останню третину XVIII ст. аж ніяк не було спільнотою високочоліх інтелектуалів. Аналіз монастирських книгозбірень

дав підставу предметно міркувати про низку проблем церковної історії, як-от про триб життя православних ченців у XVII ст. чи успішність процесу унійної конфесіоналізації у XVIII ст. Ця робота засвідчує, що її автор цілком сформувався, як історик-дослідник.

Автореферат відображає основні положення дисертації, яка відповідає всім приписам, що висуваються до такого типу робіт, зокрема вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. зі змінами, затвердженими Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р., № 1159 від 30 грудня 2015 р. та № 567 від 27 липня 2016 р. Не маю сумніву, що автор дисертації – Альмес Іван Іванович – заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

М. В. Яременко

